

Tilburg University

Gangbare economie en vormen van kritiek

van Doorne, F.J.M.; Gielen, G.P.S.

Published in:
Maandschrift Economie

Publication date:
1981

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Doorne, F. J. M., & Gielen, G. P. S. (1981). Gangbare economie en vormen van kritiek: Een wetenschapsfilosofische benaderingswijze. *Maandschrift Economie*, 45(6), 250-266.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Gangbare economie en vormen van kritiek. Een wetenschapsfilosofische benaderingswijze

door F.J.M. van Doorne en G.P.S. Gielen*

I. Inleiding

Er zijn heel wat publikaties van gezaghebbende economen waarin kritiek wordt geleverd op de gangbare wijze van economiebeoefening. Bij het lezen ervan blijft dikwijls een tweetal zaken onduidelijk. Ten eerste tegen wat voor opvatting een auteur bezwaren maakt wanneer hij de 'gangbare economie' bekritiseert. En ten tweede welke strekking de geformuleerde kritiek heeft. Betreft deze bepaalde aspecten van de gangbare economie die naar de mening van een auteur verbetering behoeven, terwijl de vooronderstellingen ervan worden gedeeld? Of reikt de kritiek verder, en wordt er om een andere conceptie van economische wetenschap gevraagd, met andere vooronderstellingen? Deze kwesties zijn van belang, wanneer bijvoorbeeld vraagstukken aan de orde komen omtrent het object en de methodologische structuur van economische wetenschap, haar functie in verband met maatschappelijke normen en doelstellingen en de betekenis van economische deskundigheid. Het is de bedoeling in dit artikel een wijze van analyseren te bespreken die de gelegenheid biedt de door ons gestelde vragen op systematische wijze te conceptualiseren¹.

In de eerste plaats gaan we de inhoud van het begrip 'gangbare economie' nader preciseren. We maken hiertoe gebruik van een wetenschapsfilosofische constructie, die we 'referentiekader' noemen. We verstaan hieronder de set van vooronderstellingen die, door de wijze waarop ze onderling samenhangen, een wetenschappelijke, c.q. een economische benaderingswijze karakteriseren. We komen aldus tot de omschrijving van het referentiekader van de gangbare economie. Deze omschrijving wordt op haar bruikbaarheid getoetst.

Nadat we aldus in functie van onze analyse hebben vastgelegd wanneer er sprake is van 'gangbare economie', gaan we na of de verschillende vormen van kritiek op de gangbare economie in relatie tot de door ons gepreciseerde opvatting kunnen worden geordend. Hierbij valt op, dat de auteurs die kritiek leveren, zelf maar zeer ten dele de voor-

---

* Drs. F.J.M. van Doorne is wetenschappelijk hoofdmedewerker voor filosofie aan de Economische Faculteit van de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Drs. G.P.S. Gielen is afgestudeerd als econoom en thans werkzaam bij de bibliotheek van genoemde hogeschool.

1. Dit artikel vormt een onderdeel van het onderzoeksproject betreffende de grondslagen van economische wetenschap, opgezet door de vakgroep 'sociale wijsbegeerte en sociale ethiek' van de economische faculteit aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

Drs. F.v.d. Reep en drs. F. Mommers, die beiden gedurende enige tijd in de voorbereiding en uitwerking van dit onderzoek betrokken zijn geweest, zijn wij zeer erkentelijk voor hun bijdrage.

onderstellingen expliciet maken waardoor zij zich laten leiden. Dit vormt een serieuze moeilijkheid zodra bovendien blijkt, dat er auteurs zijn die hun kritiek voor fundamenteel houden, terwijl wij daar niet zo van overtuigd zijn, en dat in andere gevallen een auteur zich hierover niet uitlaat terwijl diens kritiek naar ons oordeel inderdaad fundamenteel is. Om vast te kunnen stellen of kritiek wel of niet als fundamenteel dient te worden beschouwd, introduceren we een tweede referentiekader. We maken daarin de vooronderstellingen expliciet die in hun specifieke samenhang een positie kenmerken die, naar wij menen, als een voorbeeld kan gelden van fundamentele kritiek op de gangbare economie. Aan de vergelijking van de twee referentiekaders tenslotte ontleen wij een criterium voor het onderscheiden van fundamentele en niet-fundamentele kritiek.

Het gaat ons in dit artikel voornamelijk om de presentatie van een wijze van analyseren. In functie van deze beperkte doelstelling hebben we uit de onderzochte literatuur die teksten geselecteerd welke ons in staat stellen de gevolgde werkwijze te illustreren. Onze conclusies betreffende de besproken auteurs hebben dan ook het voorlopig karakter dat eigen is aan een eerste verkenning van een probleemgebied. In dit stadium van ons onderzoek is minder relevant welke auteur welke kritiek formuleert dan wel het bestaan van onderscheiden vormen van kritiek met verschillende reikwijdte.

2. Het begrip 'referentiekader', een wetenschapsfilosofische constructie.

We zijn de mening toegedaan, dat een strikte scheiding van wetenschapsfilosofische en empirisch-wetenschappelijke vraagstellingen moeilijk houdbaar is, en in ieder geval nadelig werkt, zowel voor het filosoferen² als voor het beoefenen van een empirische wetenschap. Deze opvatting vindt haar uitdrukking in de wetenschapsfilosofische constructie die wij als vertrekpunt kiezen voor ons onderzoek zonder dat wij haar in dit bestek verantwoorden³. Zij behelst het volgende:

1. elke empirische maatschappijwetenschap wordt gedragen door normatieve vooron-

2. In dit opzicht hebben zich de laatste vijftien jaar gunstige ontwikkelingen voorgedaan op het gebied van de wetenschapsfilosofie, nadat geruime tijd positivistische en neo-positivistische denkwijzen dit gebied van onderzoek hebben overheerst. Opmerkelijk is in deze ontwikkeling vooral, dat het begrip 'rationaliteit' in verband met wetenschap steeds problematischer is geworden, wat in meer recente posities heeft geleid tot een veel ruimere omschrijving van dit sleutelbegrip (zie bijvoorbeeld: Koningsveld (1976), Van Peursen (1980), Roelants (1977), Derksen (1980)). Een belangrijk gevolg hiervan is, dat de afbakening van extern- en intern-wetenschappelijke factoren aan scherpte heeft verloren (Nauta/de Vries (1979)). Hierdoor is in bredere kring dan voorheen het verband weer bespreekbaar geworden van wetenschapsbeoefening met de maatschappelijke context waardoor zij wordt beïnvloed en waarop zij invloed uitoefent (zie bijvoorbeeld: Feyerabend (1978), Böhme e.a. (1978), de ontwikkeling van 'Wetenschap en Samenleving'-programma's). In de wetenschapsfilosofische discussies die in ons land over economische wetenschap worden gevoerd, valt van de aangeduide verbreding van de problematiek nog weinig te bespeuren. (Vgl. bijvoorbeeld het invloedrijke boek van Klant (1979²)). Dit artikel beoogt een bijdrage te leveren tot het verbreden van de probleemhorizon door aandacht te vragen voor de normatieve vooronderstellingen van het economisch denken (zie ook: Ruys (1981)).

3. Bij het formuleren van deze vooronderstellingen hebben we ons sterk laten inspireren door de wetenschapstheorie van J. Habermas. Vgl. F. v. Doorne (1978) en (1980). De achterliggende Habermas' interpretatie wordt verantwoord in: *Op humane grondslag. Habermas' onderzoeksprogramma als kader voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (proefschrift in voorbereiding van dezelfde auteur).

derstellingen waarover in de kring van haar beoefenaren overeenstemming heerst.

2. tot deze vooronderstellingen behoren in ieder geval de volgende drie:

a. Een opvatting over de aard van de relatie tussen maatschappelijke verschijnselen (zoals men ze kent uit de alledaagse omgang ermee) en theorievorming dienaangaande. Deze opvatting is bepalend voor de wijze waarop het objectgebied van een wetenschappelijke discipline kan en moet worden afgebakend. We onderscheiden twee posities: de ene waarin van een intrinsiek verband wordt uitgegaan tussen de maatschappelijke verschijnselen in kwestie en de wijze waarop ze in de context van theorievorming aan de orde komen, en de andere waarin een dergelijk verband niet wordt aangenomen. We spreken respectievelijk van een *niet-willekeurige* tegenover een *willekeurige* relatie⁴.

b. Een opvatting over wat wetenschap is en de wijze waarop een wetenschap te werk behoort te gaan (methodologie). Opnieuw zijn twee posities daaromtrent voor onze probleemstelling relevant. De ene waarin enkel sprake kan zijn van *één, universele* wetenschappelijke methodologie⁵, de andere waarin wetenschap en methodologie *objectgebied-specifiek* zijn.

c. Een opvatting over de wijze waarop verband kan worden gelegd tussen theorievorming en het maatschappelijk veld. We onderscheiden ook hier twee standpunten: volgens het ene valt deze relatie buiten de wetenschappelijke context als zodanig, en is er slechts sprake van *deductief afleidbare* toepassingsmogelijkheden, terwijl volgens het andere standpunt de toepassingsrelatie een *integrerend onderdeel* vormt van het beoefenen van een empirische wetenschap, dat terugslaat op de bepaling van het objectgebied.

We gaan ervan uit, dat de aldus omschreven wetenschapsfilosofische constructie de opties weergeeft waaraan inzake de vooronderstellingen minimaal moet zijn voldaan door elke benaderingswijze die aanspraak kan maken op wetenschappelijkheid. De karakteristieke samenhang ervan binnen een bepaalde wetenschappelijke benaderingswijze noemen we haar 'referentiekader'. Onder dit opzicht worden in het vervolg van dit artikel verschillende benaderingswijzen met elkaar vergeleken. We beginnen met een analyse van Robbins' bekende boek: *'An essay on the nature and significance of economic science'*⁶.

3. Het referentiekader van de gangbare economie

Iedere handeling waarbij gebruik wordt gemaakt van beperkte middelen voor het ver-

4. Met 'niet-willekeurig' willen we aangeven, dat de vrijheid van handelen van de onderzoeker onder normatieve begrenzingen staat van de zijde van het object van onderzoek. Er wordt gedacht in termen van een systematisch, en niet enkel heuristisch belangrijke interdependentie van het subject en het object van onderzoek. Het is een zienswijze die kritiek impliceert op de nog steeds gebruikelijke dichotomie van 'context of discovery' en 'context of justification'. Vgl. L.W. Nauta (1977). Een voorname reden om de objectbepaling in de traditionele economie willekeurig te noemen, lijkt gelegen in de *behavioristische* opvatting omtrent het economisch subject. Zie voor kritiek in deze zin: A.M. Sen (1977) en St. Sheffrin (1978).

5. Ten gunste van deze positie: A.D. de Groot (1961) en J.J. Klant (1979). N. Maxwell neemt stelling tegen deze positie in zijn artikel (1974).

6. L. Robbins (1972). Dit boek wordt vaak representatief genoemd voor de gangbare economie. Zie bijvoorbeeld: W. v. Drimmelen (1978) en C.J. Rijnvos (1972).

wezenlijken van een bepaald doel, impliceert het afstand doen van het gebruik van deze middelen voor de verwezenlijking van een ander doel, en dan wordt gezegd dat ze een economisch aspect heeft. Economie is aldus volgens Robbins een aspectgewijze benadering van de werkelijkheid. Het is de wetenschap die zich bezighoudt met het bestuderen van het menselijk gedrag als een verhouding tussen gegeven doeleinden en een beperkte hoeveelheid, alternatief aanwendbare, middelen⁷. Het object van de economie bestaat noch uit doeleinden, noch uit middelen, doch uit relaties tussen beide⁸. Bestudeerd wordt onder welke voorwaarden dergelijke relaties constant zijn, wat de effecten zijn van veranderingen in de doeleinden of de middelen waarop zulke relaties betrekking hebben en hoe dergelijke effecten in de loop der tijd verwacht mogen worden. Men probeert daarvoor stellingen af te leiden die aangeven wat onder bepaalde algemene omstandigheden zal gebeuren⁹. In de economie komen stellingen op dezelfde wijze tot stand als in iedere andere wetenschappelijke theorie, namelijk door deductie vanuit de axioma's. De axioma's van de economische wetenschap zijn uitgangspunten die betrekking hebben op eenvoudige en onbetwistbare ervaringsfeiten aangaande de wijze waarop schaarste zich manifesteert in de alledaagse werkelijkheid. De bedoelde axioma's zijn zozeer gebaseerd op de werkelijkheid, dat ze alleen maar geformuleerd behoeven te worden om als voor de hand liggend te worden herkend¹⁰. We zien dat Robbins' positie inhoudt, dat er sprake is van een *niet-willekeurig* verband tussen alledaagse werkelijkheid en theorie en dat volgens Robbins de wetenschappelijke methode *één en universeel is*.

De toepasbaarheid van economische stellingen wordt, in principe, gewaarborgd door het feit dat deze stellingen totstandkomen via deductie uit axioma's die evident waar zijn.¹¹ In de economie is daarmee sprake van *deductief afleidbare* toepassingsmogelijkheden. Het feit dat de stellingen in principe algemeen toepasbaar zijn, wil natuurlijk niet zeggen dat ze voor iedere concrete situatie een pasklaar antwoord geven. Om uitspraken te kunnen doen over de werkelijkheid (het maatschappelijk veld), wordt in de economie gebruik gemaakt van hulpveronderstellingen, die de kenmerken van een mogelijke situatie in de werkelijkheid aangeven¹². Dergelijke uitspraken komen dus tot stand via deductie van stellingen uit de axioma's en het 'concretiseren' hiervan met een beroep op hulpveronderstellingen. Bij de feitelijke toepassing van theorieën op concrete situaties is tenslotte empirisch onderzoek nodig. Het geeft inzicht in de kenmerken van een probleemsituatie, zodat kan worden vastgesteld of deze overeenstemt met een in de theorie geanalyseerde situatie. Empirisch onderzoek vervult dus een brugfunctie tussen theorie en maatschappelijk veld¹³.

Wat betreft Robbins' omschrijving van het referentiekader van de gangbare economie willen wij een amendering voorstellen. Het boek van Robbins stamt uit de dertiger

7. Robbins (1972), blz. 12-17.

8. Robbins (1972), blz. 38.

9. Robbins (1972), blz. 66-68.

10. Robbins (1972), blz. 78-79. In afwijking van Robbins kiezen wij de term 'axioma' voor het benoemen van zijn uitgangspunten, omdat in de context van onze uiteenzetting de formele positie ervan belangrijker is dan het evidentiekarakter dat Robbins eraan toekent.

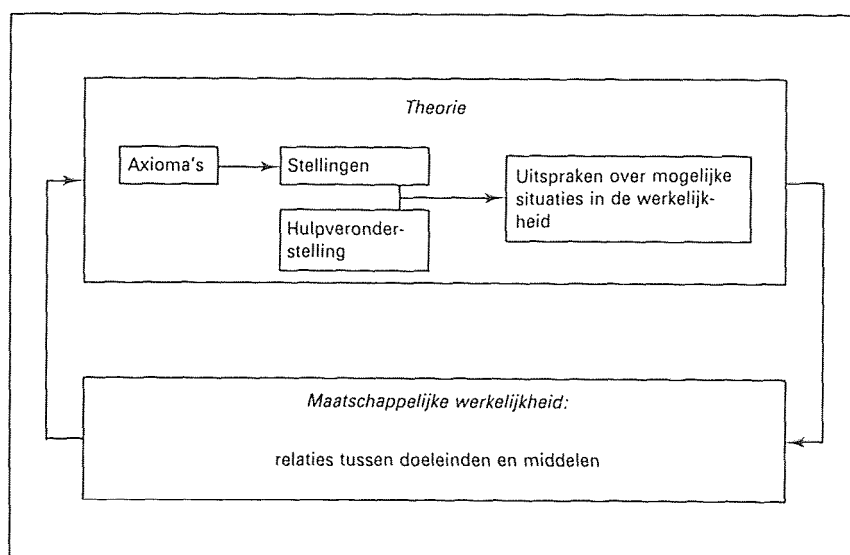
11. Robbins (1972), blz. 79 en 104.

12. Robbins (1972), blz. 79-81.

13. Robbins (1972), blz. 115-123.

jaren. Sindsdien hebben op wetenschapsfilosofisch gebied heel wat nieuwe ontwikkelingen plaatsgevonden¹⁴. Doordat de economische wetenschap hier slechts in geringe mate door beïnvloed is, kan Robbins' omschrijving grotendeels geaccepteerd worden, doch op één punt is enige wijziging noodzakelijk. Robbins stelt namelijk dat axioma's worden geaccepteerd op basis van evidentie. Dit is vanuit wetenschapsfilosofisch oogpunt echter geen houdbare positie meer. De in de gangbare economie gehanteerde axioma's worden geaccepteerd op basis van intersubjectieve overeenstemming: de 'scientific community' beslist welke axioma's gebruikt worden. In het vervolg wordt daarom evidentie als de basis waarop aanvaarding van axioma's berust, door ons behandeld als een vorm van intersubjectieve overeenstemming¹⁵.

Als men uitgaat van intersubjectieve overeenstemming met betrekking tot axioma's, dan sluit dit geenszins uit dat er sprake kan zijn van een niet-willekeurige relatie tussen het maatschappelijk kennisdomein en de axioma's van de economische wetenschap. Intersubjectieve overeenstemming als maatstaf voor het aanvaarden van axioma's legt op zich geen beperkingen op aan de band tussen maatschappelijke werkelijkheid en uit-

Figuur 1. De interne samenhang van het referentiekader volgens Robbins.

14. Ook binnen de economische wetenschap hebben zich belangrijke ontwikkelingen voorgedaan. De belangrijkste ontwikkeling die gevolgen gehad zou kunnen hebben voor het referentiekader van de gangbare economie is daarbij de opkomst van de econometrie. Hoezeer ook de econometrie de verschijningsvorm van economische theorieën heeft veranderd, ze heeft naar onze mening evenwel geen wezenlijke verandering teweeggebracht in de (wetenschapsfilosofische) vooronderstellingen van de gangbare economie.

15. Dit heeft geen gevolgen voor de idee dat in de economie de opvatting van een universele wetenschappelijke methodologie geldt. Wat daarmee wel verdwijnt, is de idee van Robbins dat economie superieur is aan de natuurwetenschappen, omdat de axioma's van de economie op evidentie berusten (Robbins (1972), blz. 104-106).

gangspunten van theorievorming. Wij gaan er hier vanuit dat er sprake is van een niet-willekeurige relatie: in de actualisering van Robbins' omschrijving brengt intersubjectieve overeenstemming over de axioma's met zich mee, dat wetenschappelijke theorievorming afgestemd dient te zijn op de eigen aard van de maatschappelijke problematiek waarop men zich richt.

De tot nu toe gegeven invulling van het referentiekader van de 'geactualiseerde Robbins' (door ons verder aangeduid als Robbins) is schematisch weergegeven in figuur 1. Onze assumptie is nu dat dit referentiekader de vooronderstellingen van de gangbare economie goed karakteriseert.

4. Samuelson als representant van de gangbare economie

Het feit dat Samuelsons publikaties veelvuldig in economische handboeken en inleidingen worden aangehaald, vormt een louter externe grond om deze auteur aan te merken als representant van de gangbare economie¹⁶. In deze paragraaf zal onderzocht worden of Samuelsons opvattingen ook op inhoudelijke gronden als representatief voor de gangbare economie kunnen worden beschouwd. Daartoe gaan we ze toetsen aan Robbins' referentiekader.

Evenals Robbins gaat Samuelson uit van axioma's waarover *intersubjectieve overeenstemming* bestaat. Daarbij wordt bovendien uitgegaan van een intrinsiek verband tussen de maatschappelijke verschijnselen die men op het oog heeft en de wijze waarop dienaangaande theorievorming plaatsvindt: ' . . . there is only one valid reality in a given economic situation, however hard it may be to recognize and isolate it. There is not one theory of economics for Republicans and one for Democrats, one for workers and one for employers. On the basic economic principles concerning prices and employment, most economists are in fairly close agreement'.¹⁷ Een dergelijk verband tussen werkelijkheid en theorie hebben wij *niet-willekeurig* genoemd. Economen zien volgens Samuelson bepaalde algemene kenmerken van de werkelijkheid en die worden als axioma's geformuleerd. Een specifiek voorbeeld is de wet van het afnemend grensnut: 'The validity of the law of diminishing marginal utility seemed probable to economists of an earlier generation as they looked into their own minds for their own psychological reactions to extra consumption'¹⁸. Uit de axioma's worden vervolgens stellingen afgeleid die kunnen dienen ter verklaring van de werkelijkheid. Zo wordt de wet van het dalend grensnut bijvoorbeeld gebruikt voor het afleiden van indifferentiecurven die dienen ter verklaring van consumentengedrag¹⁹. Samuelson gaat dus uit van dezelfde methodologie als Robbins, en hij deelt diens opvatting van *één universele* wetenschappelijke methodologie.

---

16. In een door ons uitgevoerd kleinschalig 'wie-citeert-wie'-onderzoek, dat bestond uit het tellen van verwijzingen in handboeken en inleidingen, bleek P.A. Samuelson, *Economics, an introductory analysis*, het meest geciteerd te worden. Aangenomen is, dat gangbaar zijn en vaak geciteerd worden in handboeken en inleidingen hand in hand gaan.

17. Samuelson (1967), blz. 6.

18. Samuelson (1967), blz. 419.

19. Samuelson (1967), blz. 429-434.

Samuelson heeft ook eenzelfde visie op toepassingsmogelijkheden van economische theorieën als Robbins. Verklaren is volgens Samuelson het uit de uitgangspunten afleiden van in principe controleerbare uitspraken, dat wil zeggen uitspraken die bij gebruik van hulpveronderstellingen operationeel zinvol te maken zijn. *Toepasbaarheid* van theorieën is gewaarborgd via het proces van *deductie* van stellingen uit axioma's, waarover intersubjectieve overeenstemming bestaat. Om tenslotte concrete uitspraken te kunnen doen, is empirisch onderzoek nodig: '... shrewd weighing of empirical evidence is the key to success in mastery of economic applications'.²⁰ Hiermee hopen we voldoende indicaties te hebben gegeven om te stellen dat Samuelsons opvattingen ten aanzien van economie beantwoorden aan Robbins' referentiekader van de gangbare economie. Samuelson kan nu dus ook op inhoudelijke gronden aangemerkt worden als representant van de gangbare economie. Het is bovendien een bevestiging van onze assumptie dat het referentiekader van Robbins de uitgangspunten van de gangbare economie goed karakteriseert.

5. Twee vormen van kritiek op het gangbare referentiekader: Albert en Kapp.

We komen nu toe aan de analyse van een tweetal kritische posities ten aanzien van de gangbare economie. Het betreft een artikel van H. Albert en een artikel van K.W. Kapp. We zullen de beide teksten analyseren onder verwijzing naar het referentiekader van Robbins. We hebben in de beide artikelen geen aanknopingspunten gevonden om te denken dat de gangbare economie, waarover beide auteurs spreken, in ieder geval niet de gangbare economie van Robbins/Samuelson zou zijn.

H. Albert

In zijn artikel 'Modell-Platonismus'²¹, analyseert Albert de neo-klassieke denktrant binnen de economie. Hij stelt dat de economische wetenschap een aspect van het menselijk gedrag bestudeert, namelijk voorzover het zijn neerslag vindt in commerciële relaties tussen mensen en instituties. Er bestaan echter veel meer sociale relaties dan alleen de commerciële. (Albert noemt de economie daarom een deelsociologie). De neo-klassieke denktrant gaat in de bestudering van de commerciële relaties zover dat ze deze isoleert van de overige sociale relaties. Waarden, normen en motieven spelen in deze aanpak geen rol bij het verklaren van het economisch aspect van het menselijk gedrag²²: men gaat ervan uit dat het object van de economie '... sich ohne weiteres erfassen und erklären lässt, ohne dass man auf Ergebnisse der soziologischen und sozialpsychologischen Forschung zurückgreift'²³. Albert daarentegen stelt dat de economische wetenschap alleen dan een verklaring kan leveren voor commerciële betrekkingen, wanneer een sociologische aanpak gevolgd wordt: de commerciële relaties moeten verklaard worden uit sociologische en psychologische factoren²⁴. Het neo-klassieke denken ver raadt volgens Albert bovendien een onjuiste zienswijze op de eisen van de universele

20. Samuelson (1967), blz. 5.

21. Albert (1965).

22. Albert (1965), blz. 406.

23. Albert (1965), blz. 418.

24. Albert (1965), blz. 421.

wetenschappelijke methode. Het vertoont de tendens zichzelf te onttrekken aan de ervaring. Niet alleen worden de uitgangspunten zó gekozen, dat alleen economische factoren een rol spelen bij het verklaren van economisch gedrag, ook wordt de economische theorie qua logische structuur zó opgebouwd, dat deze immuun is voor de ervaring. Dit wordt bereikt door uitgangspunten zo te formuleren, dat de begrippen die gebruikt worden weliswaar verwijzen naar de werkelijkheid, maar niettemin géén informatie over die werkelijkheid bevatten en altijd waar zijn: het zijn tautologische uitspraken. Zij onttrekken zich aan de eis van falsifieerbaarheid. Uitspraken die verwijzen naar de werkelijkheid worden door de neo-klassieke economie verward met uitspraken die informatie geven over de werkelijkheid: 'Auch hier werden . . . . definitorische und sonstige analytische Aussagen wegen ihres Realitätsbezugs als informativ angesehen und als wesentliche Teile einer theoretischen Konzeption akzeptiert'²⁵.

Daartegenover wijst Albert op de noodzaak om in de economische wetenschap bij het gebruikmaken van hypothesen aan te geven onder welke empirische voorwaarden het gestelde zal optreden. Deze voorwaarden moeten in principe onafhankelijk van de in de economische theorie gehanteerde begrippen identificeerbaar zijn. Sociologische en psychologische gegevens zijn dan volgens Albert onontbeerlijk. Daarmee verwerpt Albert de onderstelling van een autonome wetenschap, die zichzelf isoleert van de werkelijkheid: de economische theorie moet geen tautologische uitspraken doen maar dient ten aanzien van de werkelijkheid informatief te zijn²⁶.

Een confrontatie van de opvatting van Albert met de invulling van het referentiekader door Robbins geeft het volgende resultaat te zien. Uitgangspunten van economisch onderzoek worden verantwoord vanuit een intersubjectieve overeenstemming over de relaties tussen alledaagse werkelijkheid en theorie. Volgens Albert betreft deze overeenstemming het inzicht, dat de uitgangspunten moeten worden geformuleerd in verband met sociologische en psychologische kennis. De wijze waarop Albert de facto inhoud geeft aan overeenstemming, impliceert geenszins een niet-willekeurige band tussen alledaagse werkelijkheid en theorie. Dat we uitgangspunten van economisch onderzoek dienen te sociologiseren, betekent voor hem niet, dat economische theorievorming vanuit het niveau van het maatschappelijk handelen zelf moet worden verantwoord²⁷. Ofschon hieruit blijkt dat Robbins en Albert een andere inhoud geven aan intersubjectieve overeenstemming, kan toch worden gesteld dat voor beide auteurs gelijkelijk geldt, dat bij hen de relatie alledaagse werkelijkheid-theorie (in de door ons bedoelde zin) niet als reëel vraagstuk wordt onderkend.

Ten opzichte van Robbins ligt, menen wij, de eigen bijdrage van Albert in het vlak van de relatie theorievorming-maatschappelijk veld, door diens aandacht namelijk voor

---

25. Albert (1965), blz. 419. Hij geeft als voorbeeld van een dergelijke uitspraak: ' . . . dass sich das Wetter, falls keine Änderung eintrete, durchaus in der bisherigen Weise verhalten werde . . .' (blz. 407).

26. Albert (1965), blz. 410.

27. Het lijkt ons binnen Alberts opvattingen mogelijk economisch onderzoek te voeden met gegevens uit sociologisch en sociaal-psychologisch onderzoek, zonder dat hiermee een zodanige link wordt gelegd naar het maatschappelijk handelen, dat het als *niet-willekeurig* uitgangspunt van economische theorievorming dient te worden opgevat.

het informatief gehalte van economische theorieën. Economische stellingen dienen zó geformuleerd te worden, dat zij niet alleen de logische, maar ook de empirische voorwaarden aangeven, waaraan voldaan moet zijn willen ze gelden. Stellingen dienen voor Albert inhoudelijke uitspraken over de werkelijkheid te zijn, die de eigenschap hebben gefalsifieerd te kunnen worden. Robbins gaat er zonder meer vanuit, dat theorema's die logisch-correct zijn afgeleid uit de axioma's inhoudelijke uitspraken zijn over (een aspect van) de werkelijkheid, mits de hulpveronderstellingen ten aanzien van de randvoorwaarden goed gekozen zijn. Hun werkelijkheidsgehalte wordt in zijn gedachten-gang immers gegarandeerd door de evident geachte fundamentele ervaringsfeiten, die als axioma's fungeren. Voor hem stelt zich het probleem niet, hoe het informatief karakter van de theorie te verzekeren.

De hier aangeduide verschillen tussen Robbins en Albert zijn, naar wij menen, niet van dien aard dat Alberts kritiek op de gangbare economie fundamenteel genoemd kan worden. Wij zullen verderop op deze kwestie terugkomen, wanneer we meer specifiek ingaan op de wijze waarop de invulling van het referentiekader van Albert met de door ons gebruikte termen gekarakteriseerd kan worden.

K. W. Kapp

Deze auteur wil in zijn artikel *'In defense of institutional economics'* gaardheid en betekenis van de institutionele economie toelichten²⁸. Belangrijke kentheoretische vooronderstellingen en methodologische procedures, alsmede een verantwoording van deze vooronderstellingen en procedures komen aan de orde wanneer Kapp zijn opvatting ten aanzien van het objectgebied van de economie uiteenzet. Hij probeert met name verschillen tussen de door hem aangehangen institutionele economie en de gangbare economie aan te geven.

Institutionele economie heeft als onderwerp van studie de structuur en het functioneren van de menselijke betrekkingen voorzover zij gericht zijn op het verstrekken van materiële goederen en diensten ter bevrediging van menselijke behoeften. De institutionele economie verwerpt de 'homo oeconomicus' van de gangbare economie en stelt hiervoor de 'institutionele mens' in de plaats: ' . . . . whereas the former is constructed by isolating and accentuating one conceivable aspect of human behavior, the latter is derived from observation of concrete behavior patterns and leaves room for the consideration of different forms of behavior in different societies'²⁹.

Deze kijk op economie heeft voor Kapp consequenties op wetenschapsfilosofisch en methodologisch gebied. De institutionele economie accepteert geen uitgangspunten van economische analyse, wanneer niet expliciet en zorgvuldig is nagegaan hoe deze uitgangspunten steunen op concrete, maatschappelijke ervaringen. Inhoudelijke discussie is de enige acceptabele manier om intersubjectieve overeenstemming te bereiken betreffende zulke uitgangspunten. Deze vanuit het veld van concreet maatschappelijk handelen verantwoorde ingang bepaalt op welke wijze de verhouding van theorie met economische data opgevat moet worden. De econoom dient zijn aandacht te richten op concreet gedrag in de samenleving. Naar de opvatting van Kapp moeten namelijk uit-

---

28. Kapp (1968).

29. Kapp (1968), blz. 2.

gangspunten van economisch onderzoek uit opgedane concrete ervaringen worden afgeleid (wat inhoudt dat ze op een *niet-willekeurige* wijze ermee verbonden zijn) en ze moeten derhalve ook gewijzigd worden als er veranderingen optreden in het concrete gedrag. Hier kan het eerste duidelijke verschilpunt met Robbins gesignaleerd worden. Wat betreft hun houding aangaande de relatie alledaagse werkelijkheid-theorie zijn Robbins en Kapp niet met elkaar te verzoenen: Kapp acht een verantwoording noodzakelijk van de uitgangspunten van economisch onderzoek, terwijl Robbins' referentiekader daarvoor geen ruimte biedt.

Een tweede punt van verschil komt voort uit Kapps opvatting dat er ook sprake is van een wisselwerking tussen economisch gedrag aan de ene kant en waarden, normen en motieven, die ten grondslag liggen aan alle menselijk handelen, aan de andere kant. Deze wisselwerking is voor hem de reden om op empirisch-wetenschappelijk niveau – dus ook in de economische wetenschap – slechts de methode van 'circular causation'³⁰ te aanvaarden. Volgens Kapp wordt de keuze van de methode gemotiveerd vanuit het veld van onderzoek. Volgens hem is dus sprake van een methodologie die *objectgebied-specifiek* is en hij is het derhalve niet eens met Robbins die uitgaat van één universele wetenschappelijke methodologie.

In onze terminologie kunnen we de wisselwerking waar Kapp op doelt ook nog in andere zin preciseren. Enerzijds maakt de methode van 'circular causation' het mogelijk rekenschap af te leggen van de relatie alledaagse werkelijkheid-theorie. Anderzijds kan rekenschap worden afgelegd van de relatie theorie-maatschappelijk veld, die bij Kapp een *integrerend onderdeel* vormt van economische wetenschap. Dit hangt samen met zijn visie op de rol van de economische wetenschap in de samenleving: '... institutional economists, unlike positive economists, are convinced that as social scientists committed to certain values, they have a responsibility to indicate when and in which way socio-economic processes may endanger human values and human life'³¹. Bovendien dwingt 'circular causation' ertoe beide relaties in onderlinge samenhang te bestuderen.

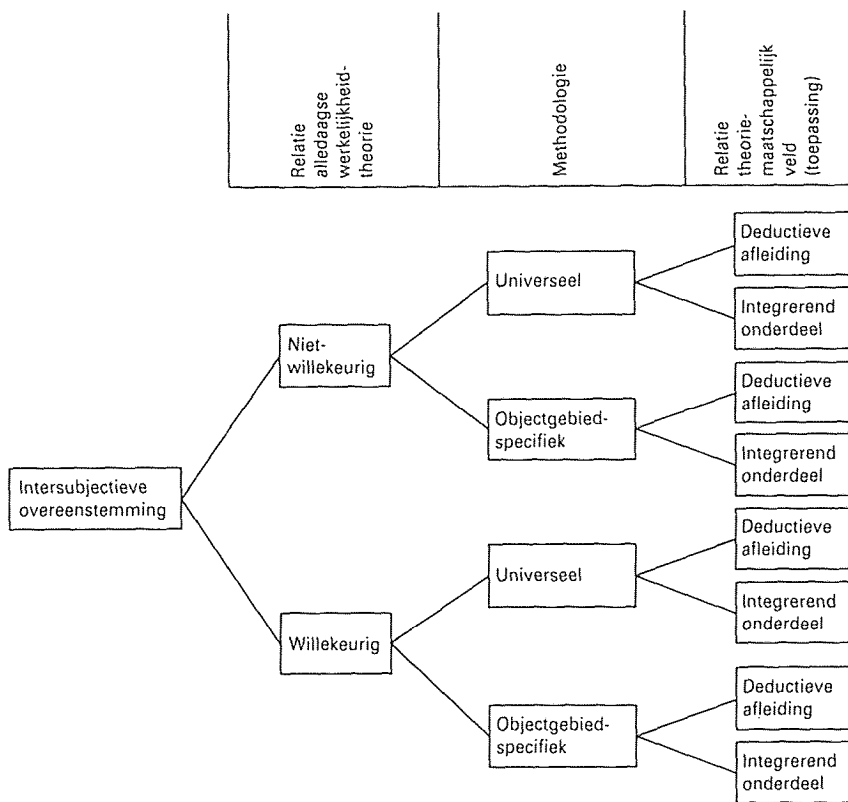
6. Tussentijdse balans

Wanneer we een voorlopige balans opmaken, ontstaat het volgende beeld. Er is een analyse gemaakt van vier auteurs, en uit de analyse komt een aantal elementen naar voren die het mogelijk maken de posities van de verschillende auteurs tegenover elkaar af te bakenen. Deze elementen hebben betrekking op de door ons ingevoerde normatieve vooronderstellingen en op de samenhang die zij bij de besproken auteurs vertonen. We kunnen daarom ook spreken van een vergelijking van referentiekaders. In een boomdiagram (zie figuur 2) hebben we de onderscheiden elementen in beeld gebracht. We hebben aangenomen, dat de verschillende vooronderstellingen hiërarchisch geordend zijn. Aan de hand van dit diagram wordt de positie bepaald van de vier auteurs.

---

30. Wij zullen hier een nadere inhoudelijke omschrijving van deze methode achterwege laten. Wij willen ons beperken tot een weergave van die aspecten, welke van belang zijn in het kader van kritiek op de gangbare economie.

31. Kapp (1968), blz. 11.

Figuur 2.

Voor Robbins en Samuelson geldt, dat zij binnen hetzelfde referentiekader opereren. Beiden vertegenwoordigen inzake de door ons onderzochte vooronderstellingen een positie die te kenmerken valt als: 'niet-willekeurig', 'universeel' en 'deductieve afleiding'. Er blijven zeker wel verschillen in zienswijze bestaan tussen beide auteurs, maar de vooronderstellingen vertonen bij hen precies dezelfde samenhang. Wetenschapsfilosofisch gesproken vertoont hun referentiekader dezelfde opbouw.

Albert en Kapp hebben beiden kritiek op het aldus gestructureerde referentiekader van de gangbare economie. Een gemeenschappelijk punt van kritiek is, dat zij de relatie theorievorming-maatschappelijk veld niet als louter deductieve afleiding opvatten, maar haar zien als een integrerend deel van de methode van de economie als empirische wetenschap. De bedoelde relatie slaat in hun ogen daarom ook terug op de bepaling van het objectgebied van economische wetenschap. De wijze waarop ligt bij beide auteurs evenwel zeer verschillend. De kritiek die Albert heeft op het methodedenken van de gangbare economie, betreft niet de assumptie dat er één universele wetenschappelijke methode is. Wat zijns inziens ontbreekt is een zodanige uitwerking ervan, dat economie een empirische inhoud krijgt. Albert zelf noemt dit haar informatief gehalte. Daartoe is nodig, dat men de relatie tussen theorievorming en toepassingsveld als een systematische samenhang ziet. Doet men dat, dan blijkt – zo meent hij – dat economie als

deelsociologie moet worden opgevat. Deze positie van Albert kan met de trefwoorden van het diagram worden gekenmerkt als 'willekeurig', 'universeel' en 'integrerend onderdeel'.

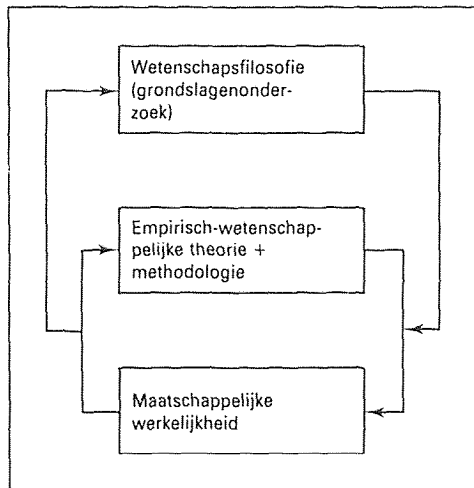
Bij Kapp liggen de zaken beduidend anders. Zijn positie kunnen we karakteriseren als: 'niet-willekeurig', 'objectgebied-specifiek' en 'integrerend onderdeel'. Het zojuist besproken punt van Alberts kritiek op de gangbare economie is het enige dat Kapp met Albert deelt. En de terugkoppeling van toepassingsveld naar objectgebied en methode van de economie heeft bij Kapp dan nog een heel andere grond. Voor hem is het een eis van wetenschappelijkheid, dat de intersubjectieve overeenstemming over de vooronderstellingen van de economie tot stand komt op basis van *argumentatie*. Hij acht een theoretische verantwoording nodig van de wijze waarop men de relatie alledaagse werkelijkheid - (economische) theorievorming bepaalt. Het betekent voor hem ook, dat een nadere bezinning nodig is op de relatie economisch objectgebied - methodologie. Hij meent namelijk dat er goede redenen zijn om te twijfelen aan de zogeheten universaliteit van de wetenschappelijke methode. Het komt hem redelijk en wenselijk voor de werkwijze aan te passen aan het gebied van onderzoek en niet omgekeerd. En het betekent tenslotte voor hem ook een expliciet maken en verantwoorden van het denken over de relatie theorie - maatschappelijk toepassingsveld. Het lijkt hem dicht in de buurt van Albert te brengen, maar zijn kritiek op de gangbare economie in dit opzicht komt voort uit de gedachte, dat deze relatie de pendant vormt van de relatie alledaagse werkelijkheid-theorievorming. Een zienswijze die Albert beslist niet deelt. Uit onze vergelijking van referentiekaders blijkt, dat de kritiek die Kapp en Albert hebben ten aanzien van de gangbare economie, bij beiden leidt tot een ander referentiekader dan dat van Robbins en Samuelson.

Van de acht met het boomdiagram gegeven posities hebben we in het bovenstaande drie posities in de literatuur kunnen aanwijzen. Het is zeer wel mogelijk dat ook voor nog drie andere posities representanten te vinden zijn. Van de twee posities beneden de stippellijn achten we dit onwaarschijnlijk, omdat we ons niet kunnen indenken hoe de elementen 'willekeurig' en 'objectgebiedspecifiek' op consistente wijze met elkaar verbonden kunnen worden. We gaan dan wel van de gedachte uit, dat innerlijke consistentie een claim is die alle auteurs willen laten gelden. Willen we onze analyse een stap verder brengen, dan stelt zich nu de vraag of het mogelijk is een criterium te vinden aan de hand waarvan kan worden uitgemaakt, of de kritiek van resp. Albert en Kapp een zodanige afwijking te zien geeft van het referentiekader van de gangbare economie dat het zin heeft van een *fundamenteel* verschil te spreken.

7. Fundamentele en niet-fundamentele kritiek: een drielagen - versus een tweelagenstructuur

In het voorafgaande hebben we de interne samenhang van Robbins' referentiekader als standaard gehanteerd bij het analyseren van Albert en Kapp. Daardoor zijn verschillen in structurering duidelijk geworden tussen Robbins enerzijds en de beide critici anderzijds. Om in de beoordeling van deze verschillen verder te kunnen komen, willen we nu een referentiekader presenteren met een specifiek interne samenhang, zoals dat ont-

worpen kan worden op basis van Habermas' wetenschapsfilosofische geschriften³². Daartoe volgt hier eerst een grafische voorstelling ervan (figuur 3), die we van commentaar voorzien.

Figuur 3. De interne samenhang van het referentiekader volgens Habermas

Vergelijken we de opbouw van het referentiekader in figuur 3 met de opbouw in figuur 1 (de structurering door Robbins), dan is het voornaamste punt van verschil, dat in figuur 3 de structurering uit *drie* lagen is opgebouwd en in figuur 1 uit *twee* lagen. Om aan dit verschil in interne structurering van het referentiekader een naam te geven gebruiken we de termen 'tweelagenstructuur' en 'drielagenstructuur'.

In Habermas' structurering krijgt de wetenschapsfilosofische zienswijze vorm die stelt dat het beoefenen van een empirische wetenschap enkel mogelijk is op basis van een referentiekader waarin zowel wetenschapsfilosofische als empirisch-wetenschappelijke en methodologische vooronderstellingen hun plaats hebben. Het is de zienswijze die wij zelf als vertrekpunt hebben genomen voor ons onderzoek. Deze zienswijze op wetenschapsbeoefening leidt bij Habermas tot het onderscheiden van twee argumentatieniveau's binnen het referentiekader: het niveau van empirisch-wetenschappelijke en methodologische argumentatie, en het niveau van wetenschapsfilosofische argumentatie. De vooronderstellingen die wij in onze wetenschapsfilosofische constructie expliciet hebben gemaakt, horen thuis op het tweede niveau van argumentatie. Het onderscheiden van deze twee niveau's schept ruimte om bij het streven naar intersubjectieve overeenstemming, of bij het handhaven of herstellen ervan, een beroep te doen op argumenten. Het probleem doet zich namelijk voor – en de resultaten van onze analyse kunnen als voorbeeld dienen – dat omtrent de interne structurering van het referentie-

32. De geschriften van Habermas die voor zijn wetenschapsfilosofie het meeste gewicht hebben, vermelden we in de literatuurlijst.

kader verschil van mening bestaat. Aangezien dit verschil van mening wetenschapsfilosofische vooronderstellingen betreft, biedt het niveau van empirisch-wetenschappelijke theorievorming en methodologie geen mogelijkheid dienaangaande met rede te twisten.

De zienswijze die iemand dan niettemin heeft aangaande de gewenste interne structuur kan dus niet echt ter discussie staan. Wetenschapsfilosofische vooronderstellingen worden onvoldoende onderscheiden van empirisch-wetenschappelijke en methodologische, terwijl zulks, zo bepleiten wij, heel wel mogelijk en zinvol is. Kijken we naar de door ons besproken auteurs, dan zien we dat bij Robbins en Samuelson de set van vooronderstellingen en de samenhang ervan zodanig vanzelfsprekend zijn, dat de vraag naar verantwoording dienaangaande niet eens opkomt. Een auteur als Albert, die voortbouwt op de wetenschapsfilosofische positie van Popper, houdt het argumentatief onderbouwen van de door hem geaccepteerde uitgangspunten voor onmogelijk. In beide posities is geen ruimte voorzien voor argumentatie inzake de aanvaarde vooronderstellingen. Vandaar dat bij de reconstructie van hun referentiekaders met een tweelagenstructuur kan worden volstaan. Het is precies op dit punt dat Kapp afwijkt van de voorgaande posities. Om de consequenties daarvan goed te kunnen overzien, lijkt het nuttig de elementen die in de analyse tot nu toe een rol hebben gespeeld, opnieuw in een schema bijeen te zetten (figuur 4).

Elementen van onze analyse	Gangbare economie Robbins/Samuelson	Critici	
		Albert	Kapp
Intersubjectieve overeenstemming	Niet-beargumenteed	Niet-beargumenteerbaar	Beargumenteerbaar
Objectgebiedbepaling	Niet-willekeurig	Willekeurig	Niet-willekeurig
Methodologie	Universeel	Universeel	Objectgebiedspecifiek
Toepassingsrelatie	Deductieve afleiding	Integrerend onderdeel	

Figuur 4.

Vergelijken we nu op basis van deze gegevens de positie van Kapp met die van Robbins/Samuelson. De invulling en structurering van het referentiekader door Robbins en Samuelson gebeurt op een intuïtieve wijze. Er wordt daarin geen plaats ingeruimd voor een nadere analyse en verantwoording van de ingevoerde vooronderstellingen. Dit kan vervelende gevolgen hebben, wanneer daaraan behoefte zou ontstaan. (De kritiek van Albert en Kapp op de gangbare economie bijvoorbeeld maakt een dergelijke analyse en verantwoording meer dan gewenst.) Het referentiekader van Robbins/Samuelson vertoont met andere woorden een tweelagenstructuur. Kapp betwist de juistheid van de gangbare invulling en structurering van het referentiekader. Zijn kritiek houdt niet slechts in, dat hij de gangbare invulling van het referentiekader wil veranderen. Hij beschouwt het bovendien als een eis van rationaliteit, dat men de daarbij gehanteerde wetenschapsfilosofische vooronderstellingen expliciet maakt en, indien nodig, argumen-

ten aandraagt die deze vooronderstelling plausibel maken. Met de term 'beargumenteerbaar' hebben we deze dimensie van zijn kritiek aangeduid. Het betekent, menen wij, dat een reconstructie van Kapps positie om een referentiekader vraagt waarin de gangbare structurering naar twee lagen wordt doorbroken, en dat er een drielagenstructuur voor in de plaats komt. De bouwstenen voor een wetenschapsfilosofische uitwerking van een positie als die van Kapp menen wij te kunnen vinden bij Habermas.

Het niet kunnen honoreren van deze dimensie van kritiek beschouwen wij als een geëigend criterium om kritiek op de gangbare economie als niet-fundamenteel te kwalificeren. Kritiek die enkel betrekking heeft op een andere keuze ten aanzien van de inhoud van een of meer wetenschapsfilosofische vooronderstellingen noemen we dus niet-fundamenteel. Kritiek die de gangbare structurering van het referentiekader doorbreekt en die leidt tot een differentiatie van wetenschapsfilosofische, empirisch-wetenschappelijke en methodologische vraagstukken met erkenning van hun samenhang, noemen wij fundamenteel. Dit laatste punt vergt nog enige toelichting. Deze wordt gegeven in samenhang met het trekken van een paar conclusies uit ons verkennend onderzoek.

8. Tot besluit

De vergelijking van de positie van critici van de gangbare economie met de standaardopvatting Robbins/Samuelson is nog niet rond. We hebben uit de confrontatie van Kapp met de standaard, en onze bezinning daarop, wel een criterium ontwikkeld om niet-fundamentele en fundamentele kritiek van elkaar te kunnen onderscheiden. Hoe moeten we gemeten aan dit criterium de verhouding van Albert tot de standaardopvatting waarden? De kritiek die hij op de gangbare economie richt, vraagt inzake de toepassingsrelatie ongetwijfeld om een andere keuze dan in de standaardopvatting ('integreerend onderdeel' in plaats van 'deductieve afleiding'). *Albert* presenteert zijn kritiek op dit punt vooral als de uitwerking van een zijns inziens ten onrechte verwaarloosde implicatie van de universele (empirisch-wetenschappelijke) methode. Hij legt aldus een stelselmatig verband tussen methodologie en toepassingsrelatie. De gangbare opvatting van economie op dit punt wil hij corrigeren door er een deelsociologie van te maken. Daarboven heeft hij in verband met de bepaling van het objectgebied gekozen voor 'willekeurig' tegenover het 'niet-willekeurig' van Robbins/Samuelson. Beide afwijkende opties van Albert hebben evenwel geen consequenties voor de structurering van zijn referentiekader. Deze blijft beperkt tot een tweelagenstructuur, omdat Alberts wetenschapsfilosofie geen ruimte laat voor rationale argumentatie aangaande wetenschapsfilosofische vooronderstellingen. Ondanks een verschillende keuze van Albert betreffende twee van de drie ingevoerde wetenschapsfilosofische alternatieven, en ondanks het grote belang hiervan, moeten we derhalve toch concluderen dat zijn kritiek gemeten aan ons criterium niet fundamenteel is. Intersubjectieve overeenstemming aangaande deze vooronderstellingen van de economische wetenschap berust in zijn visie op een optie die zelf niet meer op rationele wijze verantwoord kan worden. Ook *Kapp* heeft vergeleken met de standaardopvatting een afwijkende opvatting omtrent twee van de drie alternatieven. Wat opvalt evenwel, in tegenstelling tot zowel Robbins/Samuelson als Albert, zijn twee dingen. Ten eerste vloeit elk geprefereerd alternatief voort uit het voorafgaande. Ten tweede wordt het verband dat hij legt tussen de afzonderlijke weten-

schapsfilosofische vooronderstellingen, als zodanig expliciet ingevoerd, met argumenten ondersteund en ter discussie gesteld. Deze beide zaken hangen samen, en zij vormen – zoals betoogd – de grond om deze kritische positie fundamenteel te noemen.

Naar wij menen hebben we in ons onderzoek een begripsstrategie ontwikkeld die allereerst geschikt is om nader te bepalen wat 'gangbare economie' inhoudt, en die vervolgens beantwoording mogelijk maakt van de vraag welke kritiek wel als fundamenteel dient te worden beschouwd en welke niet. Naar wij hopen biedt dit onderzoek aanknopingspunten om communicatiekanalen te openen tussen economiebeoefenaren onderling voorzover zij het niet eens zijn over de uitgangspunten van economische wetenschap, maar evenzeer tussen economen en (wetenschaps)filosofen. In een tijdsbestek waarin economiebeoefenaren zoveel invloed lijken te hebben op maatschappelijk denken en handelen, kan het geen kwaad dat van verschillende zijden nog eens naar de vooronderstellingen van de economie wordt gekeken.

Literatuurverwijzingen

- H. Albert, Modell-Platonismus, der neoklassische Stil des ökonomischen Denkens in kritischer Beleuchtung, in : E. Topitsch (ed.), *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln, 1965, blz. 406-434.
- G. Böhme e.a., *Die gesellschaftliche Orientierung des wissenschaftlichen Fortschritts* (Starnberger Studien 1), Frankfurt a/M., 1978.
- A. Derksen, *Rationaliteit en wetenschap*, Assen, 1980.
- W. van Drimmelen, Rob. Crusoë, Vrijdag en de Ec. Theorie, in: *De Gids*, nr. 1, 1978.
- F. van Doorne, Kommunikatief handelen, zelfreflectie en rekonstruktie. Notities bij Habermas' onderzoeksprogramma, in: *Ontwikkelingen in het sociale denken*, Baarn, 1978, blz. 164-178.
- F. van Doorne, Grondslagen van sociale wetenschap: Habermas' onderzoeksprogramma. Een stellingname, in: *Filosofische Reeks* (U.v.A.), nr. 6, 1980, blz. 153-157.
- P. Feyerabend, *Science in a free society*, Londen, 1978.
- A. de Groot, *Methodologie; grondslagen van onderzoek en denken in gedragswetenschappen*, Den Haag, 1961.
- J. Habermas, *Theorie und Praxis*, Sozialphilosophische Studien, Neuwied und Berlin, 1963 (vierde uitgave met nieuwe inleiding en nieuwe artikelen Frankfurt a/M, 1971).
- J. Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Tübingen, 1967 (vermeerderde heruitgave Frankfurt a/M., 1970).
- J. Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt a/M., 1968.
- J. Habermas, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Frankfurt a/M., 1971 (met N. Luhmann).
- J. Habermas, Was heiszt Universalpragmatik?, in K.O.Apel (ed.), *Sprachpragmatik und Philosophie*, Frankfurt a/M., 1976, blz. 174-272.
- K. Kapp, In defense of institutional economics, in: *Swedish Journal of Economics*, 1968, blz. 1-18.
- J. Klant, *Spelregels voor economen*, Leiden, tweede herziene druk, 1979.
- H. Koningsveld, *Het verschijnsel wetenschap*. Een inleiding in de wetenschapsfilosofie, Meppel, 1976.
- N. Maxwell, The rationality of Scientific discovery, in: *Philosophy of Science*, 1974, blz. 123-153 en 247-295.
- L. Nauta, Context of discovery en Context of justification, in: *Kennis en Methode*, jrg. 1 (1977), nr. 1, blz. 5-20.

- L. Nauta en G. de Vries (eds), *Maatschappij of Methode. Bijdragen tot het internationalisme/externalisme-debat*, hele nummer 1 van *Kennis en Methode*, jrg. 3 (1979).
- C. van Peursen, *De opbouw van de wetenschap. Een inleiding in de wetenschapsleer*, Meppel, 1980.
- L. Robbins, *An essay on the nature and significance of economic science*, London, tweede herziene en uitgebreide druk 1935 (reprint 1972).
- H. Roelants, Nadenken over wetenschap, in: R. Kwant en S. IJsseling, *Filosoferen, Gangbare vormen van wijsgerig denken*, Alphen a/d Rijn, 1977, blz. 11-40.
- P. Ruys, *Rationeel gedrag*, (1981), zie elders in dit nummer.
- C. Rijnvos, *Waardering van het economisch denken*, Leiden 1972, blz. 44-45.
- P. Samuelson, *Economics, an introductory analysis*, New York, zevende druk, 1967.
- A. Sen, Rational Tools: a critique of the behavioral foundations of economic theory, in: *Philosophy of public affairs*, jrg. 6, 1977, blz. 317-344.
- S. Sheffrin, Habermas, depolitisation and consumertheory, in: *Journal of Economic Issues*, jrg. 12, nr. 4, 1978, blz. 785-797.